

СТЫЛЬ І МОВА МАСТАЦКАГА ТВОРА

Н.А. Барысенка, Т.М. Казачэнка

УСТАРЭЛЫЯ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ НАМІНАЦЫІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЕ

У творах гістарычнага жанру ўстарэлая сацыяльна-эканамічная тэрміналогія складае значнае лексічнае аб'яднанне. Сацыяльна-эканамічнае становішча насельніцтва з'яўляецца неабходным элементам пры апісанні падзей мінулага. Яскрава падрэслівае няроўнасць насельніцтва наяўнасць моўных адзінак, якія называюць гандлёвыя пошліны, адміністрацыйна-судовыя плацяжы, што збіраліся на карысць дзяржавы і для забеспячэння эканамічнай незалежнасці пануючага класа.

Найбольш ужывальнымі назвамі гандлёвых пошлін з'яўляюцца *мыта, вазавое, вагавое, квітавое, маставое, стругавое*.

Сярод іх выдзяляецца назва *мыта*. Яна мае шырокую семантычную сферу і выступае як родавая, абагульняючая назва ў адносінах да відавых. *Мыта* (<польск. *myto*, ад с-в-н. *mīta* 'пошліна, мыта' – [14, т. 7, с. 119; 3, т. 2, с. 101]) 'агульная назва натуральнага ці грашовага плацяжу за ўвоз, вываз, правоз тавараў цераз мяжу, а таксама за гандаль імі': *Мыта плацяць тэўтоны ? – спытаўся ў епіскапа Уладзімір* [6, с. 125]; *Другі месяц ён збіраў аброк, мыта і перавоз* [1, с. 146]; *Алекса заплаціў паложаную парубежную мыту і ехаў спакойна* [7, с. 69]. У помніках старажытнай беларускай пісьменнасці лексема *мыто* са значэннем 'пошліна' сустракаецца з XIV ст., магла абазначаць 'месца, дзе збіралі пошліну', 'пасадку мытніка', 'заработак' [5, в. 18, с. 254–255]. Дыялектнай мове словы *мыт, мыта* даўно вядомы са значэннем 'падатак за правоз тавараў цераз граніцу ці па тэрыторыі дзяржавы' [14, т. 7, с. 119]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта назва замацавалася ў якасці гістарызма. Для абазначэння 'асобы, якая збірала мыта' ўжываецца дэрыват *мытнік*, утвораны пры дапамозе суфікса -*нік*-. *Мытнікі насілі велізарныя акуляры* [13, с. 181].

Відавчыя назвы пошлін і плацяжоў адрозніваюцца звужанай семантыкай. Гэта матываваныя назвы, характэрнай асаблівасцю якіх з'яўляецца марфалага-сінтаксічны спосаб тэрміналагізацыі.

Вагавое (<вагавы) ‘пошліна, якую плацілі купцы за ўзважванне тавару’: *Купцы – гэта вагавое, урокі* [8, с. 219]. У мове старажытных помнікаў плату за ўзважванне абазначала лексема *вага* і ўжывалася з XVI ст. [5, в. 2, с. 284–286]. Са значэннем ‘пошліна за ўзважванне’ з XVI ст. ужываліся старабеларускія прыметнікі ў значэнні назоўніка *важчое, важчье, вазчое* [5, в. 2, с. 300–301].

Вазавое (<вазавы) ‘пошліна за вываз тавараў за мяжу, якая бралася з кожнага воза’ [5, в. 4, с. 112]: *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам!* [8, с. 254]. У пісьмовых крыніцах старабеларускай мовы прыметнік *вазавое* з пададзеным вышэй значэннем засведчаны ў XVI ст. [5, в. 4, с. 112].

Сярод відавых назваў пошлін шырокае распаўсюджанне меў тэрмін *маставое* (<маставы) ‘мыта, якое трэба было плаціць, каб правезці тавары цераз мост’ [4, с. 159]: – *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам!* [8, с. 254]. У помніках старабеларускай пісьменнасці моўная адзінка *мостовое* ‘пошліна за карыстанне мостам’ ужывалася з XV ст. [5, в. 18, с. 170–171].

Блізкім па семантыцы і спосабу ўтварэння з’яўляецца падатковы тэрмін *стругавае* (<стругавы) ‘мыта, якое трэба было плаціць за карыстанне стругам’: – *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам!* [8, с. 254].

Да разгледжаных намінацый гандлёвых пошлін далучаецца назва *квітавое* (<квітавы) ‘пэўная грашовая сума, якую пісцы і розныя ўрадавыя чыноўнікі бралі за напісанне квітоў, лістоў, распараджэнняў’ [5, в. 15, с. 26]: – *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам! – А квітавыя, а замкавыя!* [8, с. 254]. Творы старажытнай беларускай пісьменнасці фіксуюць ужыванне лексемы *квітавое* ‘тс’ з XVI ст. [5, в. 15, с. 26].

Ужыванне ў прааналізаваным прыкладзе назваў гандлёвых пошлін і плацяжоў у форме множнага ліку не выпадковае. На нашу думку, аўтары паказваюць непамерную колькасць пабораў на карысць пануючых класаў.

Да назваў гандлёвых пошлін прымыкаюць гістарызмы, што абазначалі адміністрацыйна-судовыя плацяжы, штрафы.

У старажытнасці за забойства або цяжкае калецтва вольнага чалавека неабходна было заплаціць грашовае штраф, які называўся *віра* (<прасл. **вирьна* ‘штраф за забойства мужчыны’, ад прасл. адпаведніка літ. *vyras* ‘муж, мужчына’ – [12, т. 1, с. 318]) [11, т. 1, с. 492]: *Яны хочуць, каб наша абишчына заплаціла князю Рагвалоду Свіслацкаму дзікую віру;*

“Дзікая віра! Дзікая віра!” – панеслася па Гарэлай Весі. Гэта былі страшныя словы [6, с. 73]; Калі нехта заб’е маю маці, то заплаціць не віру, а так – слёзы, а калі гэтую дзеўку, то ажно дзесяць грыўнаў [7, с. 14]. У старажытнаруускай мове з XII ст. найменне *вира* абазначала ‘штраф на карысць князя за забойства вольнага чалавека’ [14, т. 2, с. 153–154]. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці гэтага тэрміна не адлюстроўваюць. У сучасных лексікаграфічных працах не адзначаецца, што слова носіць адценне ўстарэласці. Для абазначэння ‘асобы, якая збірала віру’ [12, т. 1, с. 319], выкарыстоўвалася лексема *вірнік*, утвораная ад назоўніка *віра* пры дапамозе суфікса *-нік-*: *У Гарэлую Вось прыязджаў княжацкі вірнік са сваім памочнікам; Акрамя таго, дала вірніку і памочніку ягонаму корм на сядміцу* [6, с. 76].

Урок (<старажытнарус. *урокоу*, ад *у* + *реку*, *рок* – [12, т. 4, с. 168]) ‘плацёж, падатак’ [8, с. 219]: *Аддаваць усё неабходна і каму трэба – урок, даніну* [9, с. 72]. Старажытнаруускае *урокоу* мела шырокае кола значэнняў: ‘умова’; ‘завяршэнне’; ‘правіла’; ‘здзелка’; ‘плацёж’; ‘падатак’. У сучаснай беларускай мове слова *ўрок* мнагазначнае, але з адценнем устарэласці вядома толькі са значэннем ‘праца, якая павінна быць выканана да пэўнага тэрміну’ [11, т. 5, кн. 2, с. 49]. Улічваючы вышэйсказанае, не зусім зразумела, чаму В.Іпатава ў апавяданні “Расанка” піша: *Купцы – гэта вагавае, урокі, гэта тавары і, галоўнае, – папаўненне казне* [8, с. 219]. А затым у зноскы тлумачыць: *урок – судовая пошліна* [8, с. 219]. Чаму менавіта “судовая пошліна” ў адносінах да купцоў? Хутчэй за ўсё, меўся на ўвазе *ўрок* як ‘падатак, плацёж’.

Такім чынам, найменні пошлін і плацяжоў прадстаўлены, у асноўным, гістарызмамі, што не маюць сінонімаў у сучаснай лексічнай сістэме. Выключэннем з’яўляецца слова *мыта*. Яно падаецца ў сучасных лексікаграфічных крыніцах з паметай *гіст.* як назва рэаліі, якая ўжо знікла. Аднак знікла слова, а не паняцце ‘грашовага плацяжу за ўвоз, вываз, правоз тавараў цераз мяжу, а таксама за гандаль імі’.

Аналіз такіх тэрміналагічных назваў мае значэнне не толькі ў лінгвістычным плане, але садзейнічае больш поўнаму ўяўленню аб сацыяльна-эканамічным становішчы насельніцтва ў старажытны перыяд.

Літаратура

1. Арлоў У.А. Міласць князя Гераніма: Аповесці, апавяданні. Мінск: Юнацтва, 1993. 272 с.
2. Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінск, 1972. 383 с.

3. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Мінск: БелЭн, 1999. Т.1. 736 с.; Т.2. 736 с.
4. Гілевіч Н.І. 3 гісторыі павіннасна-службовай тэрміналогіі ў беларускай мове: (На матэрыялах пісьменнасці XV–XVII стст.) // Вопросы литературы и языка. Мінск, 1968. С.156–163.
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: У 18 вып. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1999.
6. Дайнека Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака: Раманы. Мінск: Юнацтва, 1993. 606 с.
7. Іпатава В.М. За морам Хвалынскім: Аповесці, апавяданні. Мінск: Маст. літ., 1989. 351 с.
8. Іпатава В. Прадыслава: Аповесці і апавяданні. Мінск: Беларусь, 1977. 272 с.
9. Ліпскі У.С. Невядомы: Аповесць пра Ігната Грынявіцкага. Мінск: Маст. літ., 1990. 295 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, Н.М. Крыўко. Мінск: БелЭн., 1999. 784 с.
11. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мінск: БелСЭ, 1977–1984.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М.: Прогресс, 1986–1987.
13. Чаропка В. Храм без Бога: Раман. Мінск: Маст. літ., 1992. 261 с.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–8. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993.

Ж.Я. Белакурская

АКСІЯЛАГІЧНАЯ СПЕЦЫФІКА АНХІСТОНІМА ПРЫ АЦЭНЦЫ МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

Аналіз тэксту як складанага поліфункцыянальнага знакавага комплексу займае ў апошні час усё большае месца ў працах моваведаў, літаратуразнаўцаў і ўвогуле спецыялістаў-гуманітарыяў самага шырокага профілю. Сярод праблем, якія даследуюцца вучонымі, адной з найважнейшых з’яўляецца праблема адэкватнага ўспрыняцця, разумення і ацэнкі тэксту.

Ацэнка тэксту, рэпрэзентам якога выступае вядомая асоба, у значнай ступені залежыць ад каштоўнаснай ацэнкі дзейнасці таго ці іншага пісьменніка, замацаванай у моўным мысленні носьбітаў мовы.

Як вядома, імя ў мове функцыянуе як нейкае нерасчлененае адзінства дзейнасці асобы і яе ацэнкі, уяўляючы сабой стэрэатыпнае выслоўе, што апісвае культурна-гістарычны вопыт соцыуму. У сувязі з гэтым цікавасць уяўляе параўнальны аналіз тэкстаў, аўтарамі якіх